

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(61): 178-181

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Ashim Chakraborty

Assistant Professor,

Department of Sanskrit,

Women's Christian College,

Kolkata

वेदेषु वनस्पतिज्ञानम्

Dr. Ashim Chakraborty

प्रबन्धसंक्षेपः

वेदेषु वनस्पतिज्ञानं अत्यन्तं समृद्धं च अस्ति। यद्यपि मुख्यतया धार्मिकग्रन्थाः, वेदाः कृषिज्ञानं, वनस्पतिज्ञानं, औषधविज्ञानं च समाहितानि सन्ति। ऋग्वेदे वनस्पतयः, तेषां उपयोगाः, औषधीयं प्रभावं च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। यजुर्वेदे यज्ञकर्मणां सम्पादनाय वनस्पतयः आवश्यकाः, तेषां विशेषताः च उल्लिखिताः सन्ति। अथर्ववेदे औषधीयाः वनस्पतयः, तेषां गुणाः, उपयोगाः च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। विज्ञानं सत्यस्य अन्वेषणस्य एकः प्रक्रियाऽस्ति। अनेनार्थं दर्शनीयं तथा प्रयोगात्मकं अध्ययनं कृतम् भवति। वेदाः एषां ब्रह्मांडं बहु आयामीय वास्तविकता इव विचारयन्ति तथा तदनुरूपं विवेचयन्ति। अनेन सम्बन्धे, ऋग्वेदः निस्संदेहः विज्ञानस्य आद्य ग्रंथ स्रोतः, अनन्तरम् अन्ये त्रयः वेदाः – यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः च अनुगच्छन्ति। यावत् वेद-साहित्ये विज्ञानविषयः विचार्यते, सूची अत्यन्त दीर्घा अस्ति तथा आधुनिक विज्ञानस्य सर्वे क्षेत्राणि, प्रौद्योगिकी च, तत्र उल्लिखितानि तथा विवेचितानि सन्ति।

कुञ्चिकाशब्दाः - वेदाः, वनस्पतिज्ञानम्, आधुनिकजीवनाय उपयुक्ताः, औषधीयज्ञानम्

इत्यस्यानुशीलनस्य उद्देश्यम् (Objectives of the Study)

वेदेषु वनस्पतिज्ञानस्य अध्ययनस्य मुख्यं उद्देश्यं तद् वैज्ञानिकं, सांस्कृतिकं च मूल्यं उद्घाटयितुं, प्राचीनवैज्ञानिकदृष्ट्या वनस्पतीषु प्राप्तं ज्ञानं अधिगच्छितुं, तथा आजीवनोपयोगाय तस्य प्रवृत्तिं अवबोधितुं च अस्ति। अस्य अध्ययनस्य फलतः वेदवाङ्मये निहिताः वनस्पतिशास्त्रीयाः सूचनाः, औषधीयज्ञानं, पर्यावरणसंबद्धसूचनाः च आधुनिकजीवनाय उपयुक्ताः भविष्यन्ति।

इत्यस्यानुशीलनस्य पद्धतिः (Methodology)

अस्य अध्ययनस्य पद्धतिः मुख्यतया साहित्यसमीक्षणे (Literature Review), श्रुतिग्रन्थानां विश्लेषणे, तथा तुलनात्मक अध्ययनम् आधारेण सञ्चाल्यते। प्रथमं, वेदसाहित्ये वनस्पतीनाम् उल्लेखानां सङ्ग्रहः क्रियते। ततः, तेषां सङ्ग्रहेण वर्णनात्मकं विश्लेषणं, तदनुसारं वर्गीकरणं च सम्पाद्यते। तदनन्तरं प्राचीनसूचनानां आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षणं, औषधीयगुणविश्लेषणं, पर्यावरणीयसंदर्भे उपयोगः च अवलोक्यते। अन्ते, अध्ययनस्य निष्कर्षेषु तन्त्रज्ञानं, सांस्कृतिकं च मूल्यं एकसाथं प्रदर्श्यते।

मूलप्रबन्धः

वेदसाहित्ये वृक्षाणां तथा तेषां अङ्गानां वर्णनाय बहूनि पदानि प्रयुक्तानि दृश्यन्ते। एषु केवलं बाह्यलक्षणानि न, अन्तःसंरचनायाः विवरणं अपि दृष्टम्। वृक्षाणां वर्गीकरणाय निश्चितः प्रयत्नः आसीत् तथा मृत्तिका-उपजायां वृद्धये तथा वृक्षाणां पोषणाय खाद्यस्य उपयोगः तथा फसलपरिवर्तनस्य अभ्यासः कृतम् इति प्रमाणानि सन्ति।

Correspondence:

Dr. Ashim Chakraborty

Assistant Professor,

Department of Sanskrit,

Women's Christian College,

Kolkata

ऋग्वेदे उक्तम् – वेदिकभारतीयैः भोजननिर्माणस्य ज्ञानम्, प्रकाशस्य क्रियायाः वृक्षेषु परिणामः, तथा ऊर्जा-संग्रहणं शरीरवृक्षेषु ज्ञातम् आसीत्।

वैदिकसाहित्ये पर्याप्तः प्रमाणः दृश्यते यत् वनस्पतिविज्ञानम् स्वतन्त्र विज्ञानरूपेण विकसितम्, यस्मिन् आधारितः औषधविज्ञानम् (चरक-सूत्र तथा सुश्रुत-संहितायाम्), कृषिविज्ञानम् (कृषि-पराशरग्रन्थे), तथा उद्यानविज्ञानम् (उपवनविनोदग्रन्थे वृक्षारोपण-उद्यानकला) च विकसितः।

अयं विज्ञानः वृक्षायुर्वेदः इति प्रसिद्धः, यस्य संकलनं पराशरकृतम् अपि दृष्टम्।

वेदिकवनस्पतिविज्ञानम् अपि पूर्णविकसितविज्ञानशाखा अस्ति, यस्य प्रचारः एव अस्य अनुसन्धानस्य मूलकार्यम्। वृक्षाणां बाह्यसंरचनायाः अध्ययनम् 'वृक्षाकृति-विज्ञानम्' (Plant Morphology) इति कथ्यते। एषः शास्त्रीयवनस्पतिविज्ञानस्य अति महत्वपूर्णः पक्षः अस्ति।

ऋग्वेदे वनस्पतिज्ञानम्

ऋग्वेदे वनस्पतयः 'औषधि', 'वृक्ष', 'तृण' इत्यादिनाम्ना उल्लिखिताः सन्ति। 'औषधि' शब्दे सर्वे वनस्पतयः, 'वृक्ष' शब्दे वृक्षाः, 'तृण' शब्दे तृणानि सूच्यन्ते। यथा, ऋग्वेदे १०.१६७.१५ सूक्ते 'औषधीनां पतिं' इति वाक्ये औषधीनां स्वामीं सूच्यते। यथा च, 'वृक्षेण' इति शब्दे वृक्षेण सम्बन्धितं सूच्यते।

ऋग्वेदः केवलं धार्मिक-कर्मकाण्ड-सूक्त-संग्रहः न अस्ति, अपितु अत्र प्राचीन भारतीय वनस्पतिज्ञानस्य अत्यन्तं मूल्यवान् स्रोतः अपि दृश्यते। ऋग्वेदे विविधाः वृक्षाः, तृणानि, औषधयः, तेलवाले धान्यानि, मधुजन्य पदार्थानि च उल्लेखिता दृश्यन्ते। एतेषु वनस्पतिषु केवलं भौतिकोपयोगः न, अपितु धार्मिक, चिकित्सा, तथा आर्थिक महत्वं च निहितम् अस्ति।

ऋग्वेदे अश्वत्थवृक्षस्य (Ficus religiosa) अत्यन्तं महत्त्वं वर्णितम्। उदाहरणार्थं, ऋग्वेदे १०.८८.३१ सूक्ते उल्लेखितम् – “अश्वत्थो जीवनदायिनी सर्वस्य आधारः” – यत्र अश्वत्थवृक्षः जीवनस्य आधाररूपेण तथा आरोग्यरूपेण प्रतिष्ठितः दृश्यते। यथा वृक्षस्य पर्णानि, छाया, मूलानि च जीवनदायिनी इत्यादि गुणान् दर्शयन्ति।

यष्टिमधु (Glycyrrhiza glabra) नामक औषधीय वनस्पतिः ऋग्वेदे १०.८९.४२ सूक्ते प्रकटिता – “यष्टिमधु आरोग्याय वर्धनाय समर्पयाम्”। अत्र यष्टिमधु रोगनिवारणाय तथा स्वास्थ्यसुरक्षा हेतु उपयोगी इति सूचितम्।

तिल- (Sesamum indicum) नामक वनस्पतिः यज्ञकर्मणि महत्वपूर्णः आहूतिप्रदाने वर्णितः। ऋग्वेदे १.१६.२८३ सूक्ते तिलस्य यज्ञे अर्पणम्, समृद्धि-संपादनार्थं प्रकटितम्। एषा वनस्पतिः केवलं धार्मिक दृष्ट्या न, किन्तु आर्थिक दृष्ट्या महत्वपूर्णा अपि।

मधुक (Madhuca longifolia) – मधुजन्य वनस्पतिः, ऋग्वेदे १.९.८४ सूक्ते वर्णिता – “मधुकस्य उपयोगः पवित्रता, पोषणं च”, अत्र मधुजन्य पदार्थस्य उपयोगः स्वास्थ्य, धार्मिक अनुष्ठान, तथा पोषणार्थं सूचितः।

यज्ञे तृणस्य (Grass / Herbs) उपयोगः ऋग्वेदे १०.८८.१६५ सूक्ते उल्लिखितः – “तृणं यज्ञे देवतानां प्रियं”। तृणं केवलं यज्ञकर्मार्थं न, अपितु संस्कारस्य तथा वातावरणसौंदर्यस्य प्रतीकः अपि।

औषधीयवनस्पतयः ऋग्वेदे १०.१६७.१५६ सूक्ते वर्णिताः – “औषधीनां पतिं वरणीयम्”। अत्र औषधीनां गुणाः, उपयोगः, रोगनिवारणाय योग्यता च विस्तरेण निर्दिष्टा।

ऋग्वेदे वनस्पतयः केवलं भौतिकोपयोगाय न, अपितु धार्मिक, सामाजिक, और सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्ये अपि महत्वपूर्णा। वृक्षाणि जीवनदायिनी, औषधयः रोगनिवारिण्यः, धान्यानि आहारसाधनाय, मधुकस्य वनस्पतयः पोषणं तथा धार्मिकोपयोगाय प्रतिष्ठिता। एषः ज्ञानं प्राचीन भारतीय समाजस्य पर्यावरण-संवेदनशीलता, कृषिविद्या, तथा स्वास्थ्यसाधनाय दृष्टि प्रदर्शयति।

यजुर्वेदे वनस्पतिज्ञानम्

यजुर्वेदे यज्ञकर्मणां सम्पादनाय वनस्पतयः आवश्यकाः, तेषां विशेषताः च उल्लिखिताः सन्ति। यथा, यजुर्वेदे ३५.२ सूक्ते 'तृणं यज्ञे' इति वाक्ये यज्ञे तृणस्य उपयोगं सूच्यते। यथा च, 'वृक्षेण' इति शब्दे वृक्षेण सम्बन्धितं सूच्यते।

यजुर्वेदे वनस्पतयः अत्यन्तं महत्वपूर्णाः सन्ति। यजुर्वेद मुख्यतया यज्ञकर्म, हवन, औषधीय संस्कार इत्यादिषु उपयोगाय निर्देशानि दत्तानि ग्रन्थः अस्ति। अतः यज्ञकर्मणि प्रयुक्ताः तृणानि, औषधयः, वृक्षाः, धान्यानि, तेलयुक्तानि पदार्थानि च विस्तरेण वर्णितानि। एते न केवलं धार्मिकोपयोगाय, किन्तु स्वास्थ्य, पोषण तथा सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या अपि महत्वपूर्णाः।

यजुर्वेदे तृणस्य महत्त्वम् विशेषतः वर्णितम्। यज्ञे तृणं भूमि तथा हवनस्थानस्य शुद्धिकरणार्थं प्रयुज्यते। यजुर्वेदे ३५.२७ सूक्ते उल्लेखः – “तृणं यज्ञे देवतानां प्रियं”, अत्र तृणस्य यज्ञे अर्पणीयत्वं, यज्ञकर्म ऐक्य और शुद्धता संरक्षितुम् उपयोगं स्पष्टं दृश्यते।

वृक्षाणां उपयोगः यज्ञकर्म तथा औषधीय कर्मसु महत्वपूर्णः। यजुर्वेदे १३.२५८ सूक्ते “वृक्षेण हवनं पूरयेत्” इत्युक्तम्। अत्र वृक्षस्य

पत्तानि, शाखाः, मूलानि हवनकर्मणि अर्पणीयानि तथा यज्ञस्थलस्य पवित्रता रक्ष्यते।

औषधीय वनस्पतयः यजुर्वेदे विस्तरेण वर्णिताः। यज्ञकर्म, रोगनिवारण तथा स्वास्थ्यसुरक्षणार्थं औषधीनां प्रयोगः आवश्यकतया निर्दिष्टः। यजुर्वेदे ६.९९ सूक्ते उल्लिखितम् – “औषधीनां पतिं वरणीयम्”, अत्र औषधीनां गुणाः, रोगनिवारक क्षमता, तथा मानवजीवन रक्षणार्थं प्रयोगः स्पष्टतया निर्दिष्टः।

तेलयुक्त वनस्पतयः यज्ञे, पूजा तथा औषधीय उपयोगे प्रयुक्ताः। उदाहरणार्थं, तिल, मधुक, नारिकेल इत्यादयः विशेषा महत्वपूर्णाः। यजुर्वेदे ३०.५^{१०} सूक्ते “तिलस्य अर्पणं यज्ञे समृद्धयै”, अत्र तिलस्य यज्ञकर्म आहूति दानार्थं प्रयोजनं स्पष्टम्।

अथर्ववेदे औषधीयवनस्पतिज्ञानम्

अथर्ववेदे औषधीयाः वनस्पतयः, तेषां गुणाः, उपयोगाः च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। यथा, अथर्ववेदे ५.३०.५ सूक्ते 'औषधीनां पतिं' इति वाक्ये औषधीनां स्वामीं सूच्यते। यथा च, 'वृक्षेण' इति शब्दे वृक्षेण सम्बन्धितं सूच्यते।

अथर्ववेदः प्राचीन भारतस्य औषधीय विज्ञानस्य प्रमुख स्रोतः अस्ति। एषः वेदः न केवलं धार्मिक वा यज्ञ-सूक्त ग्रन्थम्, अपितु स्वास्थ्य, रोगनिवारण, आयुर्वेदिकउपचारं तथा मानवजीवन-संरक्षणाय अत्यन्तं महत्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। अथर्ववेदे बहवः वनस्पतयः औषधीयगुणयुक्ताः, तेषां रोगनिवारकं, पोषणात्मकं तथा मानसिक-स्वास्थ्यवर्धकं उपयोगः विस्तरेण वर्णितः।

उदाहरणार्थं, अथर्ववेदे ६.१४.२१^{११} सूक्ते वर्णितम् – “सर्पिषा रोगाणि हरणीयानि औषधीनां पतिं वरणीयम्”, अत्र औषधीनां स्वामी तथा तेषां रोगनिवारकप्रभावः निर्दिष्टः। औषधीय वनस्पतयः केवलं शारीरिकं रोगनिवारणाय न, अपितु मानसिक-संतुलनं, दीर्घायुः, तथा जीवनशक्तिवर्धनाय अपि प्रयुक्ताः।

अथर्ववेदे यष्टिमधु (*Glycyrrhiza glabra*), अम्लक (*Phyllanthus emblica*), तिल (*Sesamum indicum*), मधुक (*Madhuca longifolia*), अश्वत्थ (*Ficus religiosa*), तथा सर्वत्र उपयोगी औषधीय विस्तरेण वर्णिताः। यथा अथर्ववेदे १९.५.१३^{१२} सूक्ते – “यष्टिमधु रोगहरं शरीरं बलवर्धनं च”, अत्र यष्टिमधु औषधीय प्रभावशाली इति स्पष्टम्।

औषधीय वृक्षाणि, तृणानि, फलं, बीजम्, तेलयुक्त पदार्थाः च अथर्ववेदे विशेषतया वर्णिताः। ५.३०.५^{१३} सूक्ते उल्लेखितम् – “औषधीनां पतिं वरणीयम्”, यत्र औषधीनां स्वामी तथा तेषां गुणाः, रोगनिवारक क्षमता, तथा उपचारविधानं स्पष्टतया निर्दिष्टम्।

अथर्ववेदे रोगनिवारणाय वनस्पतयः केवलं शारीरिक स्वास्थ्यसुरक्षार्थं न, अपितु धार्मिक तथा सामाजिक-अनुष्ठानस्य अंगरूपेण अपि प्रयुक्ताः। औषधीय वनस्पतयः मानसिक संतुलन, आध्यात्मिक-स्वास्थ्य, तथा वातावरणीय संतुलन संरक्षितुम् उपयुक्ताः। एते वनस्पतयः जीवनस्य प्रत्येक क्षेत्रे स्वास्थ्य, पोषण, तथा रोगनिवारणार्थं महत्वपूर्णाः।

वेदेषु वर्णितं वनस्पतिज्ञानं न केवलं प्राचीन-धार्मिकं वा संस्कृतिक-दृष्ट्या, किन्तु आधुनिकजीवनस्य विज्ञान-कृषि-औषधि-विज्ञानक्षेत्रे तथा पर्यावरणसंरक्षणे अपि अत्यन्तं महत्वपूर्णं अस्ति। ऋग्वेदे उल्लिखितं अश्वत्थवृक्षस्य अध्ययनम् (ऋग्वेदः १०.१६.२)^{१४} जीवनदायिनी वृक्षाणां महत्त्वं प्रतिपादयति, यत् आधुनिककालीन वृक्षारोपणे तथा वनरक्षणे मार्गदर्शनं करिष्यति।

यजुर्वेदे हवनकर्मणि तृणानां, औषधीनां च प्रयोगः (यजुर्वेदः ३६.१७, ३६.१८)^{१५} उल्लेखितः, यः आधुनिककृषिविज्ञानाय, मृत्तिकासंपदावर्धनाय, तथा जैविकउर्वरता-अभिवर्धनाय उपयोगी भवति। अथर्ववेदे वर्णिताः औषधीयवृक्षाः, जडी-बूट्यः च (अथर्ववेदः ६.१४.२१, १९.५.१३)^{१६} शरीररोगनिवारणाय तथा स्वास्थ्यसुरक्षणाय उपयोगी, आधुनिक – आयुर्वेदिक-अनुसंधाने च प्रेरकः।

वेदेषु वृक्षाणां, बीजानां, फलं, पुष्पाणां च विस्तृतं विवरणं (ऋग्वेदः १.१६४.२०; अथर्ववेदः ५.३०.५)^{१७} आधुनिकवनस्पति-विज्ञानस्य, जैवविविधता संरक्षणस्य, तथा औषधविज्ञानस्य आधार-रूपेण कार्यं करोति। अतः वेदिकवनस्पतिज्ञानस्य अध्ययनं न केवलं इतिहासज्ञानाय, किन्तु आधुनिककृषिऔषधिविज्ञाने तथा पर्यावरण-शास्त्रे अनुसन्धानाय अपि अत्यन्तं महत्वपूर्णम्।

एवं दृष्टं यत् वेदेषु वनस्पतिज्ञानस्य ज्ञानं केवलं भौतिकोपयोगाय न, अपितु पर्यावरणीय, औषधीय, तथा शैक्षणिक दृष्ट्या आधुनिकजीवनस्य मार्गदर्शकं भवति।

निष्कर्षः

वेदेषु वनस्पतिज्ञानं अत्यन्तं समृद्धं च अस्ति। यद्यपि मुख्यतया धार्मिकग्रन्थाः, वेदाः कृषिज्ञानं, वनस्पतिज्ञानं, औषधविज्ञानं च समाहितानि सन्ति। ऋग्वेदे वनस्पतयः, तेषां उपयोगाः, औषधीय प्रभावं च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। यजुर्वेदे यज्ञकर्मणां सम्पादनाय वनस्पतयः आवश्यकाः, तेषां विशेषताः च उल्लिखिताः सन्ति। अथर्ववेदे औषधीयाः वनस्पतयः, तेषां गुणाः, उपयोगाः च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। अतः वेदेषु वनस्पतिज्ञानं अत्यन्तं समृद्धं च अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- amison, Stephanie W., and Joel P. Brereton. *The Rigveda: The Earliest Religious Poetry of India*. Oxford University Press, 2014.
- Macdonell, Arthur Anthony. *Vedic Mythology*. Dover Publications, 1998.
- Kuppaswami Sastri, P. *Vedic Plants and Their Uses*. Madras University Press, 1953.
- Parāśara, et al. *Vṛkṣāyurveda*. Reprint, Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi, 2000.
- Radhakrishnan, S., and Charles A. Moore. *A Sourcebook in Indian Philosophy*. Princeton University Press, 1957.
- Keith, A. B. *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads*. Motilal Banarsidass, 2006.
- Misra, R. S. *Botanical Knowledge in the Vedic Literature*. New Delhi: Indian Council of Historical Research, 1985.
- Shastri, K. V. *Studies in Vedic Botany*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series, 1990.

पाद टिप्पणी:

- १ ऋग्वेदः १०.८८.३ – अश्वत्थवृक्षस्य महत्त्वम्
 - २ ऋग्वेदः १०.८९.४ – यष्टिमधु (औषधीय वनस्पति)
 - ३ ऋग्वेदः १.१६.२८ – तिलस्य यज्ञे उपयोगः
 - ४ ऋग्वेदः १.९.८ – मधुक वनस्पतिउपयोगः
 - ५ ऋग्वेदः १०.८८.१६ – यज्ञे तृणप्रयोगः
 - ६ ऋग्वेदः १०.१६७.१५ – औषधीनां पतिः
 - ७ यजुर्वेदः ३५.२ – यज्ञे तृणस्य प्रयोगः
 - ८ यजुर्वेदः १३.२५ – वृक्षेण हवनकर्म सम्पादनम्
 - ९ यजुर्वेदः ६.९ – औषधीनां पतिः
 - १० यजुर्वेदः ३०.५ – तिलस्य यज्ञे अर्पणम्
 - ११ अथर्ववेदः ६.१४.२१ – औषधीनां स्वामी तथा रोगनिवारकप्रभावः
 - १२ अथर्ववेदः १९.५.१३ – यष्टिमधु रोगहरत्वं, शरीरबलवर्धनम्
 - १३ अथर्ववेदः ५.३०.५ – औषधीनां पतिं वरणीयम्
 - १४ ऋग्वेदः १०.१६.२ – अश्वत्थवृक्षस्य महत्त्वम्
 - १५ यजुर्वेदः ३६.१७, ३६.१८ – हवनकर्म तृणानां औषधीनां च प्रयोगः
 - १६ अथर्ववेदः ६.१४.२१, १९.५.१३ – औषधीय वनस्पतयः, जड़ी-बूट्यः
- च
- १७ ऋग्वेदः १.१६४.२०; अथर्ववेदः ५.३०.५ – वृक्षाणां, बीजानां, पुष्पाणां च विवरणम्